

„Individuumszociológiák”

Modernitásmegközelítések a francia szociológiában¹

Az „individuumszociológiák” (*sociologies de l’individu*) napjaink francia szociológiájának egyik legújabb irányzata. A talán paradigmaként is definiálható irányzat célja az egyének szociológiai középpontba állítása, azaz a makrofolyamatoknak az egyén kiindulópontjából történő leírása.

A legtöbbször többes számú alakban használt individuumszociológiák és a későmodernitás (vagy ahogyan a francia szakirodalomban inkább elterjedt: második modernitás) franciaországi szociológiai szakirodalma nem választható el egymástól, mivel az individualizáció problematikája a modernitás kérdéskörének talán leghangsúlyosabb eleme. Francia érdekesség, hogy a német és az angolszász esszéista, elméleti individualizációs irodalomtól eltérően a későmodernitás tárgyalása nem elméletalkotási kihívásként jelenik meg, hanem olyan szakszociológusok (elsősorban ifjúság-, iskola- és családszociológusok) munkáiban, akik empirikus kutatásaik során szembesültek azzal, hogy a jelen társadalmi folyamatainak leírásához elavult és elégtelen elméleti háttér és fogalmi apparátus áll rendelkezésükre. Mindez többféle közép szintű elmélet és módszertani eljárás kidolgozásához vezetett.

Francia tematikai sajátosságként tartják számon (Martuccelli és de Singly 2009) az individualizáció/szingularizáció jelenségére fókuszálást, az érzelmek szerepének hangsúlyozását, a megélt tapasztalatok kikérdezésének fontosságát is, módszertanilag pedig az empirikus alapanyagra építkezést. Az irányzat ugyanakkor, ahogyan a módszertani individualizmustól, a (szociál)pszichológiai megközelítéstől is elhatárolódik. Jóllehet az egyén konstruktivista felfogása, az egyén folyamatként történő elemzése e megközelítés központi problémája, ez nem az énfelépítés kognitív folyamatainak leírását jelenti, hanem annak a sajátos munkafolyamatnak a bemutatását, amelyet az egyén a társadalmon, a társadalom az egyénen, az egyén pedig önmagán végez. Az e munkafolyamatokból keletkező feszültségeket interpretálják különbözőképpen a blokkunkban tárgyalt szerzők, miközben „az inkorporált diszpozíciók pluralitása, az egyént körbevevő identitásmodellek diverzitása, valamint a társadalmi próbákkal konfrontálódás kapcsán” abból a közös alapfeltevésből indulnak ki, hogy a tár-

¹ A tanulmány elkészítését az 105076. számú OTKA kutatás tette lehetővé.

sadalmi folyamatok megértéséhez az ún. individuális lépték (*échelle individuelle*) alkalmazandó (Martuccelli és de Singly 2009: 51–52).² A makrofolyamatokat az egyének személyes tapasztalatainak oldaláról próbálják megragadni, nem pedig az identifikáció vagy valamely nagy kollektív nézet percepciójából. Ebben a koncepcióban az individuum válik a társadalmi percepció kezdőpontjává, vagy ahogyan Martuccelli ambiciózus programjában fogalmaz: „az individuáció makroszociológiává válik” (Martuccelli 2010: 68).

Az irányzathoz csatlakozó vagy besorolt szerzők ismertetése előtt³ röviden kitérek arra a kérdésre, hogy mennyiben beszélhetünk az „individuumszociológiák” paradigmájáról. Danilo Martuccelli, az irányzat valószínűleg legfontosabb népszerűsítője (még azt is megkockáztatom: paradigmaépítője) a kötet számára készült interjúban úgy fogalmazott: olyan szerzők kölcsönös egymásra figyeléséről van szó, akiket közös érzékenység jellemez az intézmény, a diszpozíciók, a kapcsolatok és a próba problematikája iránt, és mindezt az egyénekhez fordulva teszik (Martuccelli 2011, 2012: 25).⁴ Az is kiderül, Martuccelli mi alapján különíti el irányzatokat és szerzőket a paradigmán belül: egyrészt az individuum–intézmény kapcsolatát elemző Alain Ehrenberg–Dominique Memmi–Didier Fassin hármasát, másrészt az identitásra, a szerepre és a szocializációra fókuszáló családszociológus, Francois de Singlyt és a francia klinikai szociológia legfontosabb alakját, Vincent de Gaulejac-ot; Bernard Lahire-t és Jean-Claude Kaufmann-t az ún. diszpozicionális szociológiát művelők táborába, önmagát pedig szerzőtársával, a tapasztalatszociológiát (*sociologie de l'expérience*) megalkotó François Dubet-vel a tapasztalatok és a próbák fogalomkészletére építő szociológia címszava alá sorolja.

Az irányzatra tehát egyfelől a nemzetközi trendekkel összhangban álló kordiagnosztika jellemző, kiemelt figyelemmel a francia későmodernitás és kapitalizmus jelenségeire.

Másfelől az „individuumszociológiák” a francia szociológia belső fejlődésének eredménye is. Úgy is lehet fogalmazni, hogy az individuumszociológiák Bourdieu habitusfogalmából nőttek ki. Bourdieu-t elsősorban a cselekvők osztályhabitusa által kiváltott homogenitás érdekelte, bár élete végén beszélt egyéni habitusokról is. Ennek nyomán vált hangsúlyos kutatási irányzattá az egyén diszpozicionalista szociológiája, a különböző inkorporált habitusok közötti vagy a diszpozíciók és a reflexivitás közötti feszültség tárgyalása, így elsőként az ebben az elméleti megközelítésben mozgó szerzők idevágó munkásságát vázolom.

Az iskola- és családszociológus **Bernard Lahire** (1963) Bourdieu habitusteóriáját a szocializáció felől kritizálta, mivel a szocializáció Bourdieu perspektívájából teljességgel problémamentes, mindig meghozza a kívánt eredményt: a körülmények magától értetődő elfogadását.

A szocializáció sokszínű és ellentmondásos voltát Lahire „*homme pluriel*” (többes számú ember) koncepciójában fogalmazta meg (Lahire 1998), mely sokak szerint az individuum-

2 Az individuális lépték alkalmazása nem újszerű gondolat a társadalomtudományokban, s a francia mikrotörténet-írás alapfelvetése a 70-es, 80-as évektől kezdve (magyarul lásd Lepetit és Czoch 1996).

3 Itt jegyezném meg, hogy azokra a szerzőkre térünk ki részletesebben, akik bekerültek blokkunk válogatásába, jóllehet a csak röviden érintett Alain Ehrenberg vagy Vincent de Gaulejac fontossága nyilvánvaló; a jelen keretek között nem tárgyalt szerzők tárgyalása jövőbeni terveink között szerepel.

4 A Szepe András által készített interjút lásd jelen számunk 23–44. oldalán.

szociológiák programadó alapvetésévé vált. Lahire szerint maga a családi szocializáció sem homogén, s szemléletes példákon keresztül mutatja be, mennyire másképpen alakul(hat) az ugyanazon családi szocializációt megélt testvérek életpályája. A szocializáció többretűsége akár egészen a csecsemőkortól jellemző: a dajka, a bébisitter, a bölcsőde, az óvoda mind-mind a szülőkétől eltérő elvárásokat fogalmaznak meg, s ezeket a különbségeket kisgyerekek-től kezdve érzékeljük, s igyekszünk is ezeknek megfelelni.

Lahire koncepciójában a sokszor egymástól nagyon különböző, sőt, egymásnak ellentmondó közegben szocializálódó egyén ennélfogva diszpozíciók komplex halmaza. Ez a sokrétű szocializáció (*plurisocialisation*) különböző, akár egymással ellentétes cselekvési módokat generál, mely komplexitás következménye, hogy ugyanaz a stimulus ugyanabból a személyből is eltérő, ellentmondó válaszokat válthat ki, azaz Lahire koncepciója szerint a reagálás egy új kontextusban – vagyis maga a cselekvés – megjósolhatatlan. Az egyén társadalmi viselkedésének variációi mellett a sokrétű szocializáció felelős azért is, hogy az egyén egyedinek, eredetinek érzi magát, részben függetlennek a társas környezetétől. A többoldalú függőségek és determinizmusok multiplicitása ugyanis egyre inkább gyengíti azt az érzést, hogy környezetünk, egy társadalmi osztály vagy más közösség produktumai vagyunk. Ez a függetlenség azonban a magány, a meg nem értettség gondolatát, a frusztráció érzését is erősíti, többek között azért, mert sok olyan diszpozíció van, amelynek nincs lehetősége manifesztálódni.

Bernard Lahire számos empirikus és elméleti munkájában arra törekszik (Lahire 1999, 2002, 2004, 2005, 2012), hogy a különböző szocializációs területek közötti ellentmondásokat, feszültségeket bemutassa, s a gyakorlati diszpozíciók keletkezését, illetve e készségek más kontextusokba történő áthelyeződését elemezze. A szerző szerint e transzfermunka sikere a kontextusok hasonlóságának aktivizálásán áll vagy bukik, mely az egyén analógiás, kognitív és gyakorlati kompetenciáin múlik. A diszpozíciók multiplikációja azonban bizonytalanná is teszi ezek transzferét egyik szituációból a másikba, melynek következményeképpen a cselekvőnek minden pillanatban újra kell építenie magát a cselekvés szükségletei szerint.

Ez a megállapítás az egyént „koherens, egységes énként” látó szociológia megkérdőjelezéséhez vezet, mely az irányzathoz tartozó Jean-Claude Kaufmann vesszőparipája is (Kaufmann 2001).

Az egyént „koherens, egységes énként” látó szociológia felszámolásának nehézségeit Lahire egyaránt tulajdonítja a nyugati filozófia, különösen a kartézianus filozófiai hagyomány hatásának és a társadalmi gyakorlatnak: az egyén koherens egységét, autonómiáját kifejező névben, aláírásban, az énbemutató diszkurzív hagyományaiban (például *curriculum vitae*, önéletrészek, *Bildungsroman*). Ezt erősíti a (szak)szociológiai irodalom is, mely mindig adott kontextusban, adott cselekvési szférában vizsgálja az egyént, így nem is merül fel, hogy más kontextusban (más) hogyan viselkedne, egyáltalán kiszámítható-e a viselkedése.

A különféle beszédmódok, kompetenciák, érzelmek, vágyak, észérvek nem zárják ki egymást, és nem is ugyanazt a cselekvőt vagy cselekvést rajzolják meg, nem ugyanazt a típusú realitást eredményezik.

Lahire törekvése a diszpozíciók konstruálásának és mozgósításának, illetve annak tanulmányozása, hogy az új kontextusban hogyan épülnek fel a cselekvő belső struktúrái. Ennek megértéséhez az egyént formáló diszpozícióknak a kialakulását is vizsgálni kell, amelyhez a szerző a szociológiai portrék (Lahire 1995, 2002) és a longitudinális vizsgálatok (Lahire 2002) módszereit javasolja. A társadalmi struktúrák mikroszintű hatásainak bemutatása, a szocializációs folyamat pluralitásának legrészletesebb leírása mellett Lahire célja a diszpozí-

ciók, a cselekvési logikák és cselekvési formák pluralitásán alapuló ún. pszichológiai szociológia kidolgozása.

Danilo Martuccelli (1964) szingularista társadalomkonceptiója tulajdonképpen Lahire differenciáló társadalomról alkotott elgondolásának leágazása. Martuccelli a társadalom strukturális változásait a szingularizáció folyamatán keresztül törekszik megragadni. A szingularizációt olyan történeti és társadalmi folyamatként ábrázolja, melynek közép-pontjában a posztindusztriális társadalom intézményi, gazdasági és kulturális változásai állnak.⁵ Martuccelli definíciója szerint a szingularizmus az egyén és a társadalom újfajta viszonya, ahol az egyén tapasztalatai válnak a társadalmiról alkotott percepció kiindulási pontjaivá. A szingularista társadalomban az osztály, a nemzetállam, a civilizáció stb. fogalmak elemzési és heurisztikai funkciójukat veszítik, ezért a társadalmi elsősorban az egyéni tapasztalatok vonatkozásában nyeri el értelmét. Martuccelli nagy hangsúlyt fektet arra, hogy szingularizmuskonceptióját az individualizmus politikai filozófiájától megkülönböztesse. A legfontosabb eltérés, hogy Martuccelli egyéne nem áll szemben a társadalommal, sőt, a társadalom megléte elengedhetetlen számára, mivel ez szolgáltatja a konstruálásához szükséges eszközöket, támaszokat. A szingularizmus csak a közösség elismerésén keresztül nyilvánulhat meg, ami az egyéneknek mély társadalomba ágyazottságát feltételezi. Mivel az egyén mindig esetleges és gyakorlati viszonyaiban konstituálódik, az adaptálódás is változó és folyamatos. A társadalom nem jellemezhető immár az egység és az integráció összeolvadó halmazaként, inkább szükségszerű viszonyként, melyben a társadalomnak szükségszerűen fel kell ismernie mindenki szingularitását.

Martuccelli alapvetése, hogy „a szingularitás expanziója a legkülönbözőbb strukturális folyamatok nem szándékolt, de alapvető következménye” (Martuccelli 2011). Ezt a folyamatot először a termelés területén illusztrálja:⁶ az iparban nő az áruk differenciációja, a fogyasztás terén az egyre egyedibb kívánságok kielégítéséhez kell forradalmasítani a termelési módokat, növelni kell a különböző igényekre vonatkozó reakciókészségét. A kínálathoz való gyors hozzáférés igénye az e-kereskedelem, a katalógus-áruházak és az internet felfutásához is hozzájárult.

A szingularizáció jelensége a társadalmi intézmények terén is szembeötlő. Egyfelől a szociális szférában a beavatkozások egyre erőteljesebben személyessé válnak, köszönhetően a felhasználók egyre individualizáltabb nyomon követésének. Ez ugyanakkor olyan beavatkozási logikával jár együtt, mely a nehézségeikért, bukásaikért a cselekvőket egyénileg teszi felelőssé. A szingularitás eme nyomása az igazságosság szintjén is megnyilvánul: a személyes és egyedi kontextus figyelembevétele mind a hétköznapi érintkezésben, mind az igazságszolgáltatás tekintetében általánossá válik.

⁵ Martuccelli könyvében az individuumszociológiák számára az ún. próbákat kívánja módszertani újításként az elemzés gyakorlati eszközeként felajánlani. A próbákon keresztül nyílik mód a strukturális változások leírására és elemzésére az egyén léptékében, ill. az uralom, valamint az egyén és a társadalom közötti viszony új megjelenési formáinak megragadására is. Az egyének életük során számos strukturálisan termelt és egyenlőtlenül elosztott próbának rendelődnek alá; ő négy intézményszerű – az iskola, a munka világa, a lakóhely és a család – és négy további próbát nevez meg: a történelemhez, a közösségekhez, a másokhoz és az önmagunkhoz való viszony kategóriáit. Ezek standardizáltak, tipológiává szervezhetőek, így a „makrotendenciák” leírására is alkalmasak, ugyanakkor a közös próbák egyénileg megélték és feldolgozottak, ami a történelmi változások egyéni tapasztalatokban összesűrített megragadását is lehetővé teszi.

⁶ Martuccelli fontos hivatkozási pontja Lucien Karpik *L'économie des singularités* című könyve (Karpik 2007). A könyvről lásd Takács (2012b).

A strukturális változásokkal párhuzamos kulturális és kapcsolati következmények egyike, hogy „a szingularizmusban nem a politikai autonómia vagy a gazdasági függetlenség a legfőbb ideál, hanem a *sui generis* személyes helyénvalóság (*justesse*) keresése. [...] A helyénvalóság esetében kevésbé egy erény egyetemes modelljének [...] elsajátítása a célunk, vagy hogy az egyén előtt álló, már létező példaképnek formát adjunk. A cél sokkal inkább az, hogy az egyén a lehetséges legharmonikusabb módon önmaga egyedi megformálásához jusson el, olyan egyéniesített ideálhoz elérve, mely túl van minden más mérhető modellen, összehasonlítási alapon és másokkal versengésen” (Martuccelli 2011).

Ez két dolgot feltételez. Egyrészt a személyes egyediséghez nem az autenticitás keresésével vagy önmagunk kutatásával jutunk, hanem a személyes helyénvalóság kidolgozásával. Másfelől a szingularitás nem kötődik normativitáshoz, semmilyen értékhez, ún. igaz(ság) hoz vagy egyetemeshez. Mivel nincsenek egyetemes ideálok, azok a modellek is válságba kerültek, amelyekből az egyének inspirációkat meríthetnének. Az ebben a folyamatban kialakuló helyénvalóság kívánalma sem normatív kritérium, hanem gyakorlat: a kontextushoz harmonikusan adaptálódás ideálja. Mindez azt is jelenti, hogy a helyénvalóság, vagyis az az erőfeszítés, hogy az egyén önmagát kiteljesedett egyénként a társadalomba beilleszse, felülírja az egyenlőség és igazságosság kérdését.

Ez a gondolatmenet a folyamatból eredő negatív következmények további tárgyalásához, a szingularizmus „kifordulásához” vezet el. A szingularitás „elcsúszását” a szerző a családi környezetben keresztül kezdi tárgyalni. A család ugyanis akadályozza a szingularitás megvalósulását, nagyfokú szorongást okozva az egyénnek, aki szokott tapasztalatai közé zárva képtelenné válik saját szingularitásának felismerésére. Ez a szorongás ráadásul – viselkedésként – csak súlyosbítja a valakivé válás vágyát, mely esetenként „betegessé” válik: az egyén már nem elismertté, hanem ismertté és híressé kíván válni. Ebben az esetben „a szingularitás [...] kényszerítő magamutogatássá, nárcizmussá, a láthatóság mániakusságává, az eredetiség perverziónjává alacsonyodik. A szingularitás sikerének egyik veszélye ennek az ideálnak a kifordulásában rejlik, az egyének közötti összehasonlítás túlzó általánossá válásával. A szingularitás tehát paradox módon átcsúszhat a példaszerepbe vagy kivételességbe” (Martuccelli 2010: 59).⁷

A szingularizmus további kockázata az egyenlőség iránti növekvő közömbösség és érzéketlenség, illetve az uralom új formáinak kialakulása. Míg a múltban az uralom a bevéssés és a kényszerítés útján teljesedett ki, azaz a meghatározott értékek, normák és társadalmi szerepek kontrolljának az interiorizációjával, a szingularista társadalomban a felelősségtétel (*responsabilisation*) révén. Az egyén ugyanis, mivel nem támaszkodhat semmilyen meghatározott értékre, egyedül marad a választásaival. Amennyiben nincsen egyértelmű határ a jó és rossz között, tettei sincsenek erkölcsileg szankcionálva. A szerző szerint ez ahhoz vezet el, hogy az uralom üres, tartalmatlan folyamattá válik. Ez a későmodernitás egyik paradoxonja: az egyén soha nem látott szabadságot élvez, ám az egyénivé válás, a személyes kiteljesedés és az autenticitás kötelező parancsa súlyos teherként nehezedik rá.⁸ Az egyén, miközben a lehe-

⁷ Ez az idézet azért is érdekes, mivel Martuccelli szerzőtársa, François de Singly a család „intézményének” éppen ellentét, „érvédő” szerepet tulajdonít: „a jó partner segíteni tud a másiknak, [...] és saját magának is az egyéni képességek kibontakozásában, a kiteljesedésben”. Éppen a család válik „a személyes identitás elismerésének és megbecsülésének lényegi helyévé”, mely „olyan egység, ahol nem kell lemondanunk saját magunkról” (de Singly 2010: 85).

⁸ Guy Bajoit kanadai szociológus plasztikus szavaival élve: „egyéniesség lesz, ha beledöglés is” (Bajoit 2008). A szerző kortárs (elsősorban francia) szociológiáról írt szövege az interneten is olvasható (i. m.).

tő legegényibbé válik – szingularizálódik –, éppen emiatt érzi felelősnek magát mindenért, ami vele történik. Mivel a személyes élet áll a társas élet középpontjában, személyessé válik minden gond, felelősség és képesség is. Ennek negatív következményei mind egyéni, mind pedig társadalmi szinten nyilvánvalók: az egyén szorong, a társadalmi szolidaritás pedig – közös vagy hasonló tapasztalatok híján – meggyengül.

A társadalmi élet minden területén megjelenő „önmagunkra hivatkozó cselekvési mód” tárgyalása **Alain Ehrenberg** (1950) munkáiban is megjelenik. Az individualizáció folyamatának felgyorsulása a társadalmi kapcsolatokat is módosítja: a kényszert felváltó választás egyben a szakítás képességét is feltételezi, a rövid és hosszú távú kapcsolatok átrendeződése az autoritáshoz való viszonyt is megváltoztatja. A nyilvános cselekvések individualizációja is erről tanúskodik: „Az engedelmesség helyett a cselekvés, a fegyelmezés helyett az autonómia, az identifikáció helyett az identitás, ezek az elmozdulások elmosták a polgár, a nyilvános és az egyén, a magánszféra határait” (Ehrenberg 1998: 286). A „tisztá individuumok” viselkedését sem erkölcs, sem tradíció nem határozza meg, a társadalmi szerepek összeomlanak. Az autonómia normája az „önmagunkért felelős társadalom” kialakulását idézi elő, melyben az önmegvalósítás kényszere az erre képtelenekben frusztrációt, depressziót okoz. „A depressziós megbetegedések száma abban a mértékben növekszik, amilyen mértékben elhatalmasodik az egyéneken az érzés, hogy a fokozódó elvárásoknak nem képesek megfelelni. [...] A depressziós ember olyan, aki úgy véli, kudarcot vallott, nem pedig olyan, aki szabályokat szegett meg, vagy akit valamilyen őt jogilag megillető juttatásban megrövidítettek és becsaptak” (Ehrenberg 1998: 16, idézi: Hartmann és Honneth 2007: 129).

Az egyének problémáira adott társadalmi válasz egyre inkább orvosi – és az egész életen át tart – , s egyre kevésbé kollektív. Az állami és az egyéni, az iskolai-szakmai és a magánszféra konvergálása átalakítja a lelki életünket – mely folyamat tárgyalásakor Ehrenberg bevezeti az önmagunk intézménye (*institution de soi*) terminust (Ehrenberg 1998: 288). A szerző szerint a szociológus célja, hogy az intézmények (szellemének) átalakulását elemezze. Ezt az egyén változásaiból kiindulva kell megtenni, mivel ezek többé nem szerepek, pozíciók, hanem interperszonális kapcsolatok problémái (melyek akár megerősíthetők, akár szétrombolhatják azokat). Mindeközben távol maradva az „én totemizálásának tudományos verziójától” (Ehrenberg 2007: 389, idézi: Martuccelli és de Singly 2009: 120).

Vincent de Gaulejac (1946) a szociológia, a történelem és a pszichoanalízis kereszteződésében megszülető klinikai szociológia legmeghatározóbb alakja. De Gaulejac Bourdieu és a pszichoanalízis megközelítését összekapcsolva az egyéni identitás kialakulásában döntő szerepet játszó tudatalattira és az osztályhabitusra fókuszál. Az Én, az Ideális én és a Felettes én, illetve az örökölt, a szerzett és a remélni vágyott identitások közötti feszültség kibontásán keresztül szemlélteti elképzelését az „osztályneurózisról” (*névrose de classe*), mely az osztályhelyzetváltás, a deklasszálódás, a nagyfokú mobilitás esetében következik be lelki konfliktusokat okozva az egyénnek (de Gaulejac 1987). A szerző nagy hangsúlyt fektet a családi szocializáció pszichikai folyamataira, mivel a család (sokszor titkokkal övezett) története, a „családi identitás” talapatán születik meg az egyén – „társadalmi identitás” formálta – „saját identitása”. De Gaulejac azokra a (sokszor öntudatlan) pszichikai folyamatokra, egyéni dinamikákra koncentrálnak, melyek ellentmondásos, konfliktusos helyzetet eredményeznek, s amelyben az egyén szenved.

François de Singly (1948) az identitás kapcsolati és interaktív dimenziója felől közelíti meg a modernitás problémáját. Szemben az első modernitással – amelyben a társadalmi

kötélékek uralták az egyének életét – ma a választott kapcsolatok, a szerződéses viszonyok állnak előtérben. Azt követi figyelemmel, hogy az egyén státuszjellemzői (nem, kor, iskolai végzettség, társadalmi milió) által meghatározott, „statutárisnak” nevezett identitáson túl hogyan változnak ma az identitás összetevői. Törekvése az angolszász és a francia családszociológia empirikus eredményeire támaszkodó új fogalmi készlet kidolgozására is irányul, aminek részeként bevezeti az „individualista és kapcsolati család” fogalmát. Ennek középpontjában a házastársi és a nevelési viszonyok, valamint a gyerekek identitása, s ezek alakulásának vizsgálata áll. François de Singly meggyőződése, hogy az „individuumszociológiáknak” módszertani tekintetben is változniuk kell, azaz „az objektíválást ki kell egészíteni a szubjektívációval”, például a megértő interjúk segítségével (Kaufmann 1996). Mert ha az egyének családban zajló viselkedését, gyakorlataiknak maguk tulajdonította értelmét a szociológus nem veszi figyelembe, akkor a társadalmi stabilitás terminusain keresztül hibás következtetéseket von(hat) le.

A francia családszociológia egyik legmeghatározóbb alakjának tartott de Singly a család elsődleges szerepének a személyes identitás felépítését – legyen szó házastársakról vagy szülő–gyerek-viszonyról – tartja, szemben a generációk közötti – gazdasági, erkölcsi stb. – átörökítéssel. A Mead nyomán a kapcsolatok identitásképző vonatkozására koncentrálnak a család marad egész életünkben az „individualizált identitás”, az én szocializációs terepe. Az 1987-ben megjelent *Fortune et infortune de la femme mariée* című könyvében a párkapcsolatban, a családban élő nő, a feleség vagy élettárs, az 1996-ban írt *Le Soi, le couple et la famille*-ban pedig a férfi, a férj, az apa szempontja felől közelített a kérdéshez. Ez utóbbi könyvében – a filmekből és az irodalomból szívesen és gyakran merítő szerző – G. B. Shaw Pygmalion-történetére építve mutatja be, hogyan járul hozzá a Pygmalion-szerep „a látens identitás” felszínre hozásához. Ezt segíti elő, hogy a társ egységben, totalitásban látja partnerét, mely egységes(nek tetsző) kép azonban folyamatos konfrontációnak van kitéve a hétköznapi feladatok megoldása során, mely az identitás folyamatos változását követeli meg. Az identitásbeli változások ugyanakkor a házastársi stabilitást veszélyeztetik. A Másikkal való viszony az individuációs folyamat ellentmondó követelményei miatt tehát instabil: egyfelől szükséges van a Másik támogatására a személyes identitás kialakításához, másfelől bizonyítani kell, hogy nem függünk túlságosan a Másiktól. De Singly gyakorlati példái annak bemutatására szolgálnak, hogyan lavíroznak a házaspárok és a kamaszok e két elvárás között, hogyan próbálják összeegyeztetni az autenticitást és az eredetiség kibontakoztatását a hosszú távú kapcsolatokra jellemző, statuáris elvárásokkal, hogyan tudják a szülők gyermekeik személyes kibontakozását előmozdítani és közben rájuk kényszeríteni a sikeres iskolai előmenetelt. A megváltozott házastársi, de főként a szülő–gyerek-viszony a családon kívüli gyerek–autoritás-viszonyból is megelőlegez valamit, mely további kérdéseket vet fel arra vonatkozóan, hogy a statuáris identitás gyengülése milyen következményekkel jár a nyilvános szférában. Ezzel kapcsolatosan a szerző két jelenségre is utal, egyrészt a személyes identitás parancsának és – a személyként történő elfogadáshoz kapcsolódva – az intimitásnak a magánszférából a nyilvános szférába történő átkerülésére, másrészt pedig a privát szféra társadalmisítására, mivel a család egyre jobban függ az államtól, utóbbi növekvő mértékű beavatkozása következtében (de Singly 2010).

A fentebb már említett **Jean-Claude Kaufmann** (1948) a párkapcsolatok specialistája. Kaufmann az érdeklő, hogy az elmúlt harminc évben hogyan toledott az identitás defini-

ciója a tudatos szerepektől az inkorporált szokások (a tudattalan) irányába. Kaufmann az identitást felépítő, egymást követő szerepek és az inkorporált szokások közötti feszültségre fókuszál, illetve azokra az igazolási technikákra, amelyek a szerep és az aktuális státusz között közvetítenek. Például a fiatal párok háztartási feladatokra vonatkozó egalitárius diskurzusa és a ténylegesen megvalósuló munkavégzése vagy számtalan apró mikroesemény bemutatása mindannak demonstrálása, hogyan írják felül a társadalmi szerepek és normák akár a cselekvők szándékait is. A szerző, Bourdieu-höz hasonlóan, a diszpozíciók elméletében a nem tudatos, többé-kevésbé automatikus reflexek elsőbbségét vallja (ő habitus helyett a szokások kényszerítő erejéről beszél). Ugyanakkor, Bourdieu-től eltérően, a szokások az invenció elemét is magukban hordozzák, mivel a társadalom ellentmondásos parancsai, a sémák ellentmondásai, konfliktusai az egyént választásra és ezáltal reflexivitásra kényszerítik. S ez adja meg számára a szabadság érzését.

François Dubet (1946) ún. tapasztalatszociológiája ifjúságszociológiai kutatásainak módszertani folyománya. Amíg Lahire számára a szocializáció sokszínűsége és ellentmondásossága a kiindulópont, addig Dubet számára a cselekvési logikák pluralitása/heterogenitása.

Dubet szociológiája szétszedi és újrakonstruálja mind a cselekvő, mind a rendszer fogalmát.

Koncepciójában a cselekvő három cselekvési logika feszültségében és összekapcsolódásában létezik: az integráció (a cselekvő az integrációs logikán keresztül kapcsolódik a közösséghez, a kultúrához, a társadalmi tradíciókhoz), a stratégiai vagy piaci logika (eszközracionálitást implikál, az egyén érdekeinek védelméről szól) és a szubjektíváció. Ez utóbbi a kritika elemét jelenti, e logika segítségével különböztetik meg magukat az egyének a társadalmi univerzumtól, ill. viszonyulnak kritikusan a társadalmi átalakulásokhoz (például a rendszer termelési és uralmi viszonyaival szemben).

A társadalom elképzelése is sokáig e három logikán alapult, az integráció (a közösség), a stratégiai érdekek (a piac) és a szubjektíváció (a kultúra) együtt funkcionáltak. A problémát az jelenti, hogy a három logika között egyre nő a szeparáció. A Dubet koncepciójának kulcsfogalmát jelentő társadalmi tapasztalat abból születik meg, ahogyan ezt a különválást a cselekvők kezelni próbálják, ahogyan a különböző cselekvési logikákat egymással kombinálják a regiszterek közötti feszültség kezeléséhez és valamiféle egység megteremtéséhez. Vannak, akik harmonikus módon élnek együtt ezzel a kombinációs tevékenységgel, például az iskola intézményében a jól tanuló diákok, másoknak ezzel szemben állandó feszültséget okoz, és a társadalmi tapasztalatot szenvedésként élik meg.⁹

Dubet ekképpen a felbontott társadalmi identitás képét rajzolja meg, mely heterogén elvek viszonyában, folyamatos munkaként konstruálódik, mivel az egyén – értékeket, normákat, integrált szerepeket adó társadalom híján – soha nem szocializálódik teljesen. A cselekvő felől nézve nincsen középpont, a cselekvők egyszerre több nézőpontot tesznek magukévá. A társadalmi tapasztalat nem egységesített, állandóan cirkulál a – kutató által elkülönített – három cselekvési logika között. A klasszikus szociológiától eltérően – melynek látásmódja szerint a cselekvő és a rendszer között nincs igazán különbség, sőt a cselekvő maga a rendszer – ma ezek között az egység új elvét a társadalmi cselekvésre vonatkozó reflexivitás, a

⁹ François de Singly az olvasási gyakorlatokra vonatkoztatta Dubet tapasztalatszociológiáját. Eszerint „nagy olvasó” az, aki egyszerre három módon vált olvasóvá: nevelve van az olvasásra, olvasási stratégiája alakult ki (eszközként használja egy cél elérésére), és képes szubjektívnálni az olvasottakat. Kutatása arra az eredményre vezetett, hogy az emberek többsége csak egyfajta módon olvas.

cselekvőnek a rendszertől egyre növekvő (el)távolodása jelenti. Így alakult át a klasszikus szociológia cselekvésfogalma társadalmi tapasztalattá Dubet koncepciójában.

A társadalmi tapasztalat e középszintű elmélete lehetővé teszi a társadalmi meghatározottság kifejtését, mely szerint a cselekvő „olyan társadalmi tapasztalatot konstruál, amely a sajátja, de olyan logikákból meríti, amely nem sajátja”, s ennél fogva „a legszemélyesebb tapasztalat sem szabadul meg a társadalmi kategóriáktól”. Az ezt alkotó elemek eleve a kultúra, a társadalmi viszonyok, a szituáció kényszerein vagy az uralmon keresztül jelennek meg, s eleve adottak a cselekvő számára, aki saját magáról is társadalmi kategóriákban gondolkodik (Dubet 1994: 136). Ugyanakkor, jóllehet a társadalmi tapasztalat társadalmilag konstruált, a tapasztalat elemzéséhez a szubjektivitásból kell kiindulni, mivel „a cselekvők hozzák létre az eseményeket, nekik van gyakorlati és oksági ismeretük a cselekvések, szituációk, döntések, választások, beavatkozások egybefűzésére, melyet egyetlen kutató sem érhet el ugyanazzal a precizitással” (Dubet 1994: 225).

A cselekvők interpretációs és ideológiai forrásai nélkülözhetetlenek, a kutatás során a magyarázat mindig a megértés kihívásán múlik. Ez a megközelítés – melyben Martuccelli is osztozik – az Alain Touraine-féle iskola módszereit, a beavatkozó szociológiát követi, ahol a cselekvők nem egyszerű alanyai a kutatásnak, hanem az elemzési eljárásban is teljességgel részt vesznek. A kutató célja a cselekvő „belső jelentésének” és a kutató konstruálta jelentés közötti különbségnek az átlépése, a cselekvő reflexivitási képességének kiaknázása. Ezt az elvet követi Jean-Claude Kaufmann-nak az individuumszociológiák paradigmája számára nélkülözhetetlen módszertani hivatkozási alapot jelentő megértőinterjú-módszere is (Kaufmann 1996). Ez a *grounded theory*-hoz hasonlóan – részben ráépülve – elutasítja a hipotézisek igazolására szolgáló deduktív módszert, s az emberi beszéd nyers adatainak visszaadására törekszik. „A tárgy konstrukciós módjának megfordításaként” (Kaufmann 1996: 11) a szociológus első feladata felfedezni és leírni a megkérdezett személyek gondolat- és értékrendszerét alkotó kategóriákat, majd a megkérdezett tudásának, gyakorlatának, logikájának megismerését követően mindezeket magyarázatokkal és interpretációval kell feltöltenie, akár a józan ésszel is szakítva. Ez a módszer a kutatói interpretáció nagyfokú szabadságára épít, melynek célja az interjúalany beszélgetését strukturáló kategóriák és a szociológus termelte modell konceptuális kategóriái közötti átjárás. Ennek előfeltétele „érzelmi és konceptuális intimitás” (i. m. 51) kialakítása az interjúalannal, illetve a lokális tudás elmélyült ismerete, mely lehetővé teszi a provizórikus fogalmak és az empirikus megfigyelések közötti folyamatos konfrontáció során az elvont fogalmak és egy elméleti modell megalkotását.

E cselekvési logikák és rendszerdifferenciálódás meggrajzolása természetesen nem nóvum. Az érdekes az, ahogyan Dubet intézményeket, társadalmi jelenségeket elemez ugyanezen logika és eljárás alapján. Erre empirikus és elméleti munkáiból először egy rövid iskolaszociológiai példát mutatok be. A tömegoktatás pillanatától kezdve az iskolában megjelent a versengés eleme, s az intézmény piacként kezdett működni. A tanulásra nem „beprogramozott” tanulók beáramlása destabilizálta a pedagógiai kapcsolatokat, megszűnt az iskolai és a családi kultúra közötti kapcsolat. Ez az iskolai kultúra megbénulásához vezetett, mert azt immár képtelenség volt egy meghatározó elv szerint kezelni, mivel a gyerekek szocializációja (integrációs logika), a versengés szelleme (stratégiai logika) és a szubjektiváció elve (amely valamilyen, az iskolai rendszerrel szemben kritikus kultúrán keresztül van jelen) nem természetszerűleg kompatibilis egymással. Az intézmény – Dubet szóhasználatával élve – szétrobbant, mivel a cselekvőknek nincsen meg a képességük arra, hogy személyes tapasztalat

talatuk alapján újraépítsék, hiszen az iskolai tapasztalat a korábbiaktól eltérően már nem csak – tanár és tanítvány között végbemenő – szerepsajátítás: három különböző logika egyidejűségéről van szó.¹⁰

A következő, jóval hosszabb kifejtést igénylő példa Dubet intézményesprogram-teóriája, melyet *Az intézmények hanyatlása* (Dubet 2002) c. könyvében ismertetett.

Dubet az intézmények szocializációs funkciójából indul ki, ezzel azt a klasszikus társadalomképet vitatja, mely az intézményeket kizárólag az egyének feletti általános kontroll felől közelíti meg. A könyv központi koncepciója szerint az egyének szocializációjával kapcsolatos szakmákra (oktatás, egészségügy, szociális munka stb.) jellemző az ún. intézményes program, amely program szétcsúszásban van.

Az intézményes program tulajdonképpen a szocializáció sajátos típusa, olyan szocializációs elv, amely három tényezőn alapszik: univerzális értékek és individuális sajátosságok között közvetít, a szocializáció a normák bevéését célozza, lehetővé téve, hogy az egyén autonóm és szabad (azaz szubjektum) legyen, illetve a szocializációs munka elhivatottság is egyben. Az intézményes program tehát értékek és cselekvési elvek szubjektivitással átalakítja a speciális és szervezett professzionális munkán keresztül.

A program sémája egyszerű: a kezdetben univerzálisaként felfogott értékek formálják az egyént, az egyének ezeket az értékeket integrálva működtetik az intézményeket. Az egyén szubjektummá válik, egyszerre konformmá és kritikára képessé. Ez a program a társadalom koherenciáját biztosítja, s egyben implikálja. Dubet részletesen elemzi, mi tartotta egyben az intézményes programot, s leírja ennek ideáltipikus működését. Az intézményes program azonban szétcsúszásban van, az alapvető értékek ellentmondásait leplező „sármja” nem működik tovább. Már nem képezi „a másokon végzett munka” (*travail sur autrui*) alapját: inkább egy szerep betöltéseként, nem pedig tapasztalatként jelenik meg. Az intézményes program hanyatlása azonban nem krízis, hanem hosszan tartó és folyamatos felbomlás. Ezt a folyamatot ábrázolja a könyv második részében, amelyben a konkrét kutatás részleteibe is belelátunk: a Bordeaux-ban, Párizsban és Pau-ban felnőttoktatókkal, ápolókkal és ápolónőkkel, szociális munkásokkal, tanítókkal, tanárokkal és mediátorokkal több csoportban, 6–10 alkalommal megismételt háromórás fókuszcsoportos beszélgetések és a számos interjú felvételi anyaga tette lehetővé a szerző fent említett következtetéseinek levonását.

Dubet számára a másokon végzett szocializációs munka több szempontból is problematikusává válik. Egyrészt feszültséget kelt magának az intézményes cselekvést irányító közjónak a definiálása, illetve a növekvő ellentmondásosság az intézmények hagyományos cselekvési elvei között. Másrészt szervezeti szinten a bürokratikus modell visszaszorulása és a közszolgáltatások modernizációja – melyekhez a professzionalizáció terminusaiban megfogalmazott új igények, a partneri kapcsolatok kibontakozása, elismerése kapcsolódik – destabilizálja az intézményi végrehajtási módokat. Harmadrészt társadalmi szinten is: az egyéni identitások pluralizálódása az intézményeket a népesség új kategóriáival – „személyekkel” és „kliensekkel” – konfrontálja, amelyekhez adaptálódni kell – tisztelni az elsőt és kielégíteni a második igényeit (összegezi Laforgue 2009).

A problémát röviden összefoglalva: az „intézményes program” a csatlakozóktól fegyelmet, odaadást, átláthatóságot követel. Ezek a szocializáló szakmák alapjaikban rendülnek

¹⁰ Dubet és Martuccelli közös kutatásukban azt vizsgálták, hogyan hierarchizálják a gyerekek ezeket a különböző elveket (Dubet és Martuccelli 1996).

meg, ahogyan képviselőik szembesülnek a megváltozott körülményekkel, s önmaguk is átalakulnak. Az elhivatottság és az önfeláldozás eszméje az egyén autenticitásának elvével kerül összeütközésbe, a tekintélyelvűség, az autoritás megkérdőjelezése pedig „állandó igazolási munkára” kényszeríti a szocializációs munkát végző egyént, aki kénytelen a tekintély helyett saját karizmájára vagy vonzerejére hagyatkozni, amely nem minden esetben áll rendelkezésére. Azt mondhatnánk, az egyéneknek állandó szerepzavarral kell megküzdeniük, de maguk a szerepek sincsenek meghatározva, így állandó alkalmazkodásra vannak kényszerítve. Mindezek a tendenciák nehezen férnek össze az intézmények „hagyományos” működésével. Az intézmények cselekvői számos esetben a „másokon végzett munkát” már nem a hatékonyság, az igazságosság vagy az autenticitás kritériumaira alapozzák, ami egyfelől morális dilemmát okozhat nekik, másfelől a beavatkozás, ill. a segítségkérés eltérő módjainak a megjelenését is kiválthatja.

Az intézményes program tehát egyszerre akarja az egyént szocializálni és szubjektumként létrehozni, ez a paradox elhatározás azonban a szocializáció és az autonomizáció közötti állandó feszültséggel jár. A szocializációt ma a szabadság elve irányítja, és „nincsen csodálatos összekötő kapocs, nincsen kontinuitás a cselekvő és a rendszer között, éppen ellenkezőleg, a társadalmi cselekvés és az individuális szubjektum között növekvő az elkülönülés” (Dubet 2002: 69). A Dubet-t érdeklő kérdés az, hogy az intézményes program szétesésével mi kerül annak helyébe? Milyen cselekvési képességek és identitások maradnak? A társadalmi kapcsolatokat alapozhatjuk-e kizárólag az egyénekre és azokra a szerződésekre, amelyeket többé-kevésbé szabadon vállalnak?

Jóllehet, Dubet szándékosan tolja háttérbe az intézményeket fegyelmezési és konformitási eszközökként megjelenítő goffmani és foucault-i megközelítéseit, ill. koncentrálna az intézmények kontrollszerepe helyett a szubjektum kibontakoztatására, de nem felejtí el, hogy az intézményes program alárendeltségi, hatalmi viszonyokat takar. Nyilvánvaló, hogy a tanár és tanítványa, a gyógyító és betege, a szociális munkás és kliense nem egyenlők egymással: az intézményes program feltétele a személyiség alárendelődése a csoportnak. Éppen ezért kell a szocializációs foglalkozások természetét alaposan megismerni, mert az intézményes program hanyatlásával párhuzamosan az uralom és a kontroll új formái tűnnek fel.

Ez utóbbi jelenségeket elsősorban **Dominique Memmi** és **Didier Fassin** (1955) tárgyalja Franciaországban. A szerzők vizsgálódásai arra irányulnak, hogyan hozzák létre a biohatalom új formáit a közhatalomnak a testre irányuló beavatkozásai. Kiinduló téziséük, hogy miközben a test és az egészség, a betegség és a szenvedés, az élet és a halál tétjei egyre nagyobb teret kapnak a nyilvános térben, a testtel kapcsolatos gondoskodás nem személyes önkifejeződési mód, hanem az egyének felügyelete a test egyre nagyobb mértékű kormányzása által.

Fassin a testi szenvedés manifesztációja kapcsán megjelenő biolegitimitást tárgyalja. Egyik vizsgált területe a szélsőséges körülmények közül érkező, menedékkérel és letelepedési engedélyt kérelmező embereké, akik egyfelől egy „objektív” dosszié, másfelől a (testi) szenvedést igazoló élettörténet összeállítására kötelezettek. E kötelezettség nyilvánvalóan paradox, s a kérelmezők nem a jogaikra, hanem érzéseikre hivatkoznak, kegyelemért könyörögnek. A bevándorlási kérelmek megítélésekor megjelenő humanitárius szempont újfajta legitimitást ad a szenvedésnek, amely jelenséget a szerző a szenvedés, a biolegitimitás és a biohatalom összefüggésében tárgyalja (Fassin és Bourdelais 2005; Fassin és Rechtman 2007). Fassint a test fegyelmezésének és viselkedésének különböző formái érdeklik a közhatalom

nevében a testbe beavatkozó szituációkban (egészségpolitika, biomedikális eljárások, prostitúció, bevándorlás).

Dominique Memmi Margaret Douglas (Douglas 1986) nyomán annak járt utána, hogyan gondolkodnak az orvosi intézmények arról a népességről, amelyet nekik kell igazgatni. A fogamzásgátlás, az önkéntes és az orvosilag javasolt abortusz, a mesterséges megtermékenyítés, a sterilizálás, a palliatív gondoskodás és az eutanázia kérdésköre kapcsán a szerző azt szemlélteti, hogyan alakult át gyökeresen az élet kezdetére és végére vonatkozó egyéni döntések irányítása az elmúlt harminc évben (Memmi 2003, 2012). A fogamzásgátlás és az abortusz fokozatos legalizálása, illetve az eutanázia példája kapcsán azt mutatja be, hogyan szorul(t) vissza a büntetés és a tiltás az állam eszköztárában, s hogyan váltotta ezt fel a felügyelet, melynek során az állam problémájává az ellenőrzés éber módjának meghatározása vált.

Memmi az abortuszt és a mesterséges megtermékenyítést kérelmező páciensekkel, illetve a tárgyban eljáró orvosokkal folytatott beszélgetései, interjúi nyomán ezek indokait, motívációit, az érvek módjait elemezve fogalmazta meg a „diszkurzív felügyelet” koncepcióját. Ennek lényege, hogy bizonyos intézményeken keresztül a társadalmi viselkedés kormányzásának új, beszéd által gyakorolt módja terjed(t) el.

Ez úgy zajlik, hogy a „diszkurzív felügyeletet” az állam a közszolgáltatások perifériájára, a szabadfoglalkozású szakmák képviselőire delegálja. A testtel kapcsolatos kérdésekben ugyanis kötelező párbeszédet folytatni az egészségügyi intézmény meghatározott dolgozóival (ápolónőkkel, szülésznőkkel, orvosokkal, pszichológusokkal stb.). Ők azután mindent eldöntő információkkal látják el a pácienseket az élet kezdetére és végére vonatkozóan. Véleményük, explicit tanácsaik befolyásoló erejére Memmi két ellentétes példát hoz. A „rejtjük el ezt az apróságot, mintha nem is látnánk” akkor jellemző orvosi viselkedés, amikor az orvos egy műthető, rendbe hozható állapot mellett érvel. Ennek gyakori esete, amikor egy magzat látható fejlődési rendellenessége (például nyúlszáj) esetében a hezitáló szülő(k) számára egyértelművé teszi, hogy a magzat megszületését preferálja. Memmi – többek között – az orvos gondosan megválasztott szóhasználatát elemzi a „mutassuk ezt az apróságot, hogy ne is létezzon” attitűd bemutatásában is. Ez akkor következik be, amikor a rejtett (például szív- vagy agyi) fejlődési rendellenességeket mutató magzatok esetében a doktor evidensnek tartja a terhességmegszakítást. Az orvosok teszik láthatóvá és érzékelhetővé a problémát, ők mondják el a páciensnek, hogy mit lát vagy mit kell látnia, illetve, hogy van-e jelentősége annak, amit lát. Az orvosi személyzetre van bízva a döntés motívációjának elbírálása is, a kérés elutasítása vagy felfüggesztése. Az éber figyelmet ma különböző bizottságok gyakorolják: a kliens egy vagy több olyan szakértői pozíciót betöltő megbízott emberrel konfrontálódik, akinek feladata a motívációk ellenőrzése (Memmi 2012: 81).

Az orvosi okoknál fogva gyakorolt felügyelet így az egyének felügyeletének jól látható új módját eredményezi. Ez a beszéd, a tanácsadás általi „befolyásoló hatalom” az egyének motívációit is ellenőrzi, s azokat az intézmények elvárásainak megfelelő életrajzba rendezi.¹¹ A beszéd által delegált biohatalom közös ideálja ezeknek az intézményeknek, melyek számos feltételezéssel élnek az egyénre vonatkozóan. Ez a szubjektum „elsősorban a lélek »magasztosabb« funkciói mentén határozható meg: ilyen a lelkiismeret, a reflexivitás, az önuralom, a hirtelen indulatok kezelése, az orvosi beavatkozás árának és hozadékának a mérlegelése,

¹¹ A motíváció ellenőrzése a jogba is belekerül, példa erre az abortusz engedélyezését előíró jogszabály, amely a „nehéz helyzetre” hivatkozást is tartalmazza (lásd Memmi hivatkozását Dominique Thouveninre).

valamint általában az *ésszerű* viselkedés képessége” (Memmi 2012: 83). Az önuralom elvárás, éppen a drámai szituációkban követelik meg az egyéntől, például amikor maga a túlélés jelenti számára a tétet, vagy a jövőbeli esemény a saját testét érinti. Memmi Mary Douglas intézmény által konstruált szubjektumára hivatkozik: az intézmények ezen esetekben is kényelemből jelölik ki az érzelmek standardjait, ezáltal magukat a szubjektumokat is standardizálva.¹²

A diszkurzív felügyelet tehát így valósul(na) meg. A folyamat amiatt töredezik szét, hogy az egészségügyi személyzet túlterhelt, sokszor egyszerűen nincsen elég ideje a felügyelet gyakorlására (konkrétan leülni a pácienssel megbeszélni a problémáit). Másik oldalról bizonyos páciensek nem akarnak bevonódni ezekbe a kötelezően előírt beszélgetésekbe, akár mert már döntöttek, akár mert érzelmileg túl megterhelő számukra, vagy pedig mert nyelvi-leg nehezen képesek erre. A beszélgetés kötelessége tehát minden szereplő számára kényszer.

Ennek az új típusú felügyelő hatalomnak, s a kevésbé tekintélyelvű eszköztárnak azonban megvannak a maguk gyengeségei, ezek kiküszöbölésének kísérleteit nevezi Memmi intézményi barkácsolásoknak. Például a konzultációt leszámítva a páciens könnyedén megkerülheti az orvost, akinek tanácsait egyébként is vagy megfogadja, vagy nem. Az egyének intézmények által feltételezett „kontrollált habitusa” sem magától értetődő, elsősorban csak a középosztály sajátja, ők adaptálódnak harmonikusan „testi énjük” racionalizált igazgatásához.

A hatalom a beszélgetésben, a szemtől szemben helyzetben látja a megfelelő viselkedés zálogát, ugyanakkor látható, mennyire illuzórikus a viselkedés felett így gyakorolt éber figyelem. A kormányozhatóság általános modellje és a megvalósuló konkrét gyakorlat szétcsúszik a cselekvők ravaszsága és az orvosoknak a számukra kijelölt feladat iránti nem éppen nagy lelkesedése miatt. A Foucault nyomán haladó empirikus munkák ekképpen a foucault-i eszköztár stabilitására irányítják a figyelmet.¹³ Az elrettentés tehát már nem a büntetéssel járó tiltás, és nem is az állandó felügyelet révén, hanem egy bonyolult fékezőrendszer által valósul meg. Ennek egyik fő eszköze a „delegált biop hatalom”, mely folyamatban a kormányzat a szubjektumokra támaszkodik, a test szabályozásának racionális menedzselését az egyénekre bízva. Memmi, illetve szerzőtársai (Memmi és Fassin 2004) számos cikkben ezt a jelenséget vizsgálják, rengeteg példán bemutatva, hogyan vezetett a kulpabilizálás, a megelőzés dramatiszálása és a „szélsőségek” elleni harc (túlsúly, fogyasztás, függőségek) az önkontroll egyik formájának, az „irányított önértékelésnek” (*autoévaluation guidée*) a kibontakozásához. A 70-es, 80-as években elterjedő „szélsőségek pedagógiája” az egyén szabadságára, autonómiájára, felelősségteljes szubjektummá válására hivatkozott, így a „rettegés pedagógiáját” felváltotta az önkontroll, az önmérséklet csábítása, sőt erotizációja (Berlivet 2004). Az „irányított önértékelés” (Memmi 2010) a „delegált biopolitika” egyik fő eszközeként áttolta az egyénre saját viselkedése (ön)kontrolljának gondját.

A test eme kormányzási formája minden behatároltsága, gyengesége és a végrehajtók (azaz az egészségügyi személyzet) buzgóságának hiánya ellenére meghatározó. Nem csupán technikai eljárásról, hanem az individualizáció folyamatának elmélyítéséről van szó. A felügyelet immár nem a tömegek, a népesség felett gyakoroltatik; a folyamatba az egyéneket kell bevonni, személy szerint ösztönözve őket az intézményi szabályozásba való hivatalos

¹² Lásd Ehrenberg – jelen írás keretei között ki nem fejtett – hasonló álláspontját (Ehrenberg 2007).

¹³ A foucault-i módszer másik korlátja a gazdasági mező behatolása, vö. az orvosi beavatkozások kapcsán a pénzügyi korlátozás eszközeként megjelenő társadalombiztosítási hozzá(nem)járulást.

beleegyezésre. Újra a későmodernitás paradox folyamataival kell szembesülnünk: az adekvát önfejlődés következtében önkontrollra képes szubjektum értékelése a társadalom legnagyobb értékévé kezd válni, a szerzők az élet laikus szakralizációjáról beszélnek. Ez egyszerűen azt is jelenti, hogy a politika soha ennyire nem oldódott fel a biopolitikában, legyen szó annak delegált vagy közvetlenül gyakorolt formájáról.

Hivatkozott irodalom

- Bajoit, Guy (2008): Le nouveau de la sociologie contemporaine. *SociologieS* [online], Théories et recherches, feltöltve: 2008. április 27., url: <http://sociologies.revues.org/index1873.html> (2012-09-10).
- Beck, Ulrich és Elisabeth Beck-Gernsheim (1995): *The Normal Chaos of Love*. Cambridge: Polity Press.
- Beck, Ulrich (2003): *A kockázat-társadalom*. Budapest: Századvég.
- Berlivet, Luc (2004): Une biopolitique de l'éducation pour la santé. In: *Le gouvernement des corps*. Fassin Didier és Dominique Memmi (szerk.). Párizs: EHESS.
- Castel, Robert és Haroche Claudine (2001): *Propriété privée, propriété sociale, propriété de soi*. Párizs: Fayard.
- Czoch Gábor (1996): A társadalmi rétegződés mikro- és makrotörténelmi vizsgálata. *Századvég* 15, url: <http://www.c3.hu/scripta/szadzveg/15/czoch.htm> (2012-09-10).
- Douglas, Mary (1986): *How institutions think*. Syracuse University Press: Syracuse.
- Dubet, François (1994): *Sociologie de l'expérience*. Párizs: Seuil.
- Dubet, François (2002): *Le Déclin de l'institution*. Párizs: Seuil.
- Dubet, François és Danilo Martuccelli (1996): *À l'école. Sociologie de l'expérience scolaire*. Párizs: Seuil.
- Dubet, François és Danilo Martuccelli (1998): *Dans quelle société vivons-nous?* Párizs: Seuil.
- Ehrenberg, Alain (1995): *L'Individu incertain*. Párizs: Calmann-Lévy.
- Ehrenberg, Alain (1998): *La Fatigue d'être soi – dépression et société*. Párizs: Odile Jacob.
- Ehrenberg, Alain (2007): Sciences neurales, sciences sociales: de la totemisation du soi à la sociologie de l'homme total. In: *Les sciences sociales en mutation*. Michel Wieviorka (szerk.). Auxerre: Éd. Sciences humaines, 385–397.
- Ehrenberg, Alain (2010): *La Société du malaise*. Párizs: Odile Jacob.
- Fassin, Didier (2000): *Les Enjeux politiques de la santé*. Párizs: Karthala.
- Fassin, Didier (2004): *Le gouvernement des corps*, avec Dominique Memmi, Luc Berlivet, Alain Giami, Mertine Bungener, Lilian Mathieu, Daniell Borrillo, Marc Bessin, Marie-Hélène Lechien. Párizs: EHESS.
- Fassin, Didier és Richard Rechtman (2007): *L'Empire du traumatisme: enquête sur la condition de victime*. Párizs: Flammarion.
- Fassin, Didier és Patrice Bourdelais (2005): *Les constructions de l'intolérable : Études d'anthropologie et d'histoire sur les frontières de l'espace moral*. Párizs: La Découverte.
- Felous, Michèle (1991): *La Première image. Enquête sur l'écographie obstétricale*. Párizs: Nathan.
- Gaulejac, Vincent de (2009): *Qui est „je”?* Párizs: Seuil.
- Gaulejac, Vincent de (2004a): De l'inconscient chez Freud à l'inconscient chez Bourdieu. In: *Pierre Bourdieu, les champs de la critique*. Vincent de Gaulejac, J. N. Chopart és C. Martin (szerk.). Párizs: Bibliothèque Centre Pompidou.
- Gaulejac, Vincent de (2004b): Le sujet manqué. In: *L'Individu hypermoderne*. Nicole Aubert (szerk.) Toulouse: Éres.
- Gaulejac, Vincent de (2005): *La société malade de la gestion*. Párizs: Seuil.
- Gaulejac, Vincent de, Pierre Roche és Fabienne Hanique (2007): *Sociologie clinique, enjeux théoriques et méthodologiques*. Toulouse: Éres.
- Giddens, Anthony (1991): *Modernity and self-identity*. Stanford: Stanford University Press.
- Giddens, Anthony (1992): *The Transformation of intimacy*. Stanford: Stanford University Press.
- Hartmann, Martin és Axel Honneth (2007): A kapitalizmus paradoxonjai. *Replika* (59): 117–133.

- Karpik Lucien (2007): *L'économie des singularités*. Párizs: Gallimard.
- Kaufmann, Jean-Claude (1992): *La trame conjugale*, Párizs: Nathan.
- Kaufmann, Jean-Claude (1995): *Corps des femmes, regards d'homme*. Párizs: Nathan.
- Kaufmann, Jean-Claude (1996): *L'entretien compréhensif*. Párizs: Nathan.
- Kaufmann, Jean-Claude (2002): *Premier matin*. Párizs: Armand Colin.
- Kaufmann, Jean-Claude (2004): *L'invention de soi. Une théorie de l'identité*. Párizs: Armand Colin.
- Kaufmann, Jean-Claude (2005): *Casserolles, amours et crises*. Párizs: Armand Colin.
- Kaufmann, Jean-Claude (2001): *Ego. Pour une sociologie de l'individu. Une autre vision de l'homme et de la construction du sujet*. Párizs: Nathan.
- Laforgue, Denis (2009): Pour une sociologie des institutions publiques contemporaines: Pluralité, hybridation et fragmentation du travail institutionnel. *Socio-logos. Revue de l'association française de sociologie* 4 [online], feltöltve: 2009. szeptember 23., url: <http://socio-logos.revues.org/2317> (2012-09-10).
- Lahire, Bernard (1998): *L'Homme pluriel: les ressorts de l'action*. Párizs: Nathan.
- Lahire, Bernard (1999): *Le travail sociologique de Pierre Bourdieu. Dettes et critiques*. Párizs: La Découverte.
- Lahire, Bernard (2002): *Portraits sociologiques. Dispositions et variations individuelles*. Párizs: Nathan.
- Lahire, Bernard (2004): *La Culture des individus. Dissonances culturelles et distinction de soi*. Párizs: La Découverte.
- Lahire, Bernard (2005): *L'Esprit sociologique*. Párizs: La Découverte.
- Lahire, Bernard (2012): *Monde pluriel. Penser l'unité des sciences sociales*. Párizs: Seuil.
- Lepetit, Bernard (1996): Építészet, földrajz, történelem. A lépték használatai. In: *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*. Czoch Gábor és Sonkoly Gábor (szerk.). Debrecen: Csokonai, 33–50.
- Martuccelli, Danilo (1999): *Sociologies de la modernité. L'itinéraire du XXe siècle*. Párizs: Gallimard.
- Martuccelli, Danilo (2006): *Forgé par l'épreuve. L'individu dans la France contemporaine*. Párizs: Armand Colin.
- Martuccelli, Danilo (2010): *La société singulariste*. Párizs: Armand Colin.
- Martuccelli, Danilo (2011): *A szingularista társadalom*. Egyetemi e-jegyzet.
- Martuccelli, Danilo és François Dubet (1996): *À l'école: sociologie de l'expérience scolaire*. Párizs: Seuil.
- Martuccelli, Danilo és François de Singly (2009): *Les sociologies de l'individu*. Párizs: Armand Colin.
- Memmi, Dominique (1998): *Les gardiens du corps. Dix ans de magistère bioéthique*. Párizs: EHESS.
- Memmi, Dominique (2003): *Faire vivre et laisser mourir. Le gouvernement contemporain de la naissance et de la mort*. Párizs: La Découverte.
- Memmi, Dominique (2004): *Le gouvernement des corps*. Avec Didier Fassin, Luc Berlivet, Alain Giami, Mertine Bungener, Lilian Mathieu, Daniell Borrillo, Marc Bessin, Marie-Hélène Lechien. Párizs: EHESS.
- Memmi, Dominique (2009): *La tentation du corps. Corporéité et sciences sociales*. Avec Dominique Guillo, Olivier Martin. Párizs: EHESS.
- Memmi, Dominique (2010): L'autoévaluation, une parenthèse? Les hésitations de la biopolitique. *Cahiers internationaux de sociologie* 1–2 (128–129): 299–314.
- Memmi, Dominique (2011): *La seconde vie des bébés morts*. Párizs: EHESS.
- Memmi, Dominique (2012): Egy érzékeny terület igazgatása. Ésszerű magatartás és test általi felügyelet a születés és halál kapcsán. *Replika* (79): 77–89.
- Singly, François de (1987): *Fortune et infortune de la femme mariée*. Párizs: PUF.
- Singly, François de (1996): *Le Soi, le couple et la famille*. Párizs: Nathan.
- Singly, François de (2010): *Sociologie de la famille contemporaine*. Párizs: Armand Colin.
- Szépe András (2012): A prekaritás jelenségének vizsgálata az individuuum szociológiák felől közelítve. *Replika* (79): 91–102.
- Takács Erzsébet (2012a): From the One to the Many. From Pierre Bourdieu's habitus theory to the concept of Bernard Lahire's l'homme pluriel. *Acta Sociologica/Pécsi Szociológiai Szemle* (5): 57–60.
- Takács Erzsébet (2012b): A szingularítások piaca. Lucien Karpik szociológiai recepciója. Elhangzott a Hajnal István Kör „Piacok a társadalomban és a történelemben” címmel megrendezett konferenciáján (2012. augusztus 23–25, Debrecen).